

Қамзин К.¹, Смақов Д.²

¹Филология ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ²e-mail: smakov88@gmail.com

ЗАМАНАЛЫ ЖУРНАЛИСТИКАДАҒЫ АҚПАРАТ ВЕРИФИКАЦИЯСЫ

Контентті заманалы технологиялық үдеріс өрісінде толыстыру бірқатар зиянды құбылысқа жол ашып отыр. Авторлардың әліптеуінше, зерттеушілік тәжірибемен тығыз байланысты факт-чекинг және верификация әдісі журналистік материалдың фактілік негізі дәлдігін редақтура тарапынан қадағалаудың босаңсуының ізін ала туындаған. Екіншіден – бұл жас журналистерді интеллектуалдық жағынан дайындау барысы әлсіздігінің нақты көрінісі. Үшіншіден – бұл журналистердің алапат ақпарат тасқыны арасынан сүйекті фактіні таңдай алмай адасуы.

Түйін сөздер: верификация, генеологиялық формация, екпінді ақпарат, контент технологиясы, фактчекинг, тізбекті реакция.

Kamzin K. ¹, *Smakov D. ²

¹ Doktor of philological science, professor, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, ²e-mail: smakov88@gmail.com

Verification of information in modern journalism

Saturation of content in the mainstream of the modern technological process has generated a number of negative phenomena. In the opinion of the authors, the method of fact-checking and verification, which is closely connected with research practice, appeared after mitigating the control of the editorial staff behind the accuracy of the actual basis of journalistic material. Secondly, this is a true indicator of minimizing the intellectual preparation of young journalists. Thirdly, this is a weak orientation of journalists in the choice of significant facts in a powerful flow of information.

Key words: verification, genological formation, insider information, content technology, factchecking, chain reaction.

Камзин К.¹, *Смаков Д.²

¹Доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ²e-mail: smakov88@gmail.com

Верификация информации в современной журналистике

Насыщение контента в русле современного технологического процесса породило ряд негативных явлений. Во-первых, по мнению авторов, методика фактчекинга и верификации, которая тесно связана с исследовательской практикой, появилась вслед смягчению контроля со стороны редақтуры за точностью фактической основы журналистского материала. Во-вторых, это верный показатель минимизации интеллектуальной подготовки молодых журналистов. В-третьих, это слабая ориентация журналистов в выборе значимых фактов в мощном потоке информации.

Ключевые слова: верфикация, генеологическая формация, инсайдерская информация, технология контента, фактчекинг, цепная реакция.

Адам жаратылысымен ұялас, саналы жан иесінің таным тәсілдеріне сәйкес дүниеге келген журналистика ежелден хабар-ошар, ақпарат

сияқты ұғымдармен сабақтаса дамып келеді. Журналистиканың бүкіл мән-мазмұны мен қызметі оқырманға, аудиторияға сан санаттағы

ақпарат жеткізуден айқын көрінеді. Тиісті мәліметті қалың көпшілік әдеби мәтіндер мен репортёр фотосуреттері, журналистің диктофон және магнитофон жазбалары, телевизия бейнелері, газет беттерінің графикалық дизайны, радиохабарлардың беташар әуені мен безендіру пішініндегі музыка, бейнеклиптер арқылы алып отырады. Демек, журналистиканың бүкіл қызметі ақпарат үдерісімен, дерек құбылысымен тығыз байланысты. Ақпарат, бұқаралық ақпарат журналистика теориясында (философиядағы «сана», биологиядағы «жасуша», математикадағы «сандар символдары», өнертанудағы «образ», экономика пәніндегі «товар» сияқты) базис, тиянақ ретінде қарастырылады. Бір сөзбен айтқанда, ақпарат ұғымы тек журналистиканың түсінік аппараты аясында ғана өмір сүрмейді.

Журналистика – біздіңше, рынокқа түскен дайын товар, төрт аяғын тең басқан контент. Яғни мәтін, аудио және видеоматериал. Әбден бабына келген, пісіп тұрған рухани жеміс. Байқап қарасақ, өзіміз барлай алатын ортада, көз жетпейтін кеңістікте, табиғат пен әлеумет атаулыда – иін тірескен, бір-бірімен жағаласқан ақпарат нөпірі. Бүкіл он сегіз мың ғалам, біздің галактика – ақпараттық кеңістік орбитасында. Керісінше, ақпарат дүниесі сол ғаламаттық болмыс-бітімнің тұла бойында бұлқында. Барлығы да жарыққа, тіршілікке ұмтылады. Ал осылардың арасынан қажеттісін, керегін теріп алу, сайлап алу – біздің, журналистер қауымының міндеті. Басқаша айтқанда, бізде таңдау, іріктеу мүмкіндігі мен құқығы бар. Ол келіп талғампаздыққа, интеллектуалды эстетикаға барып ұласады.

XXI ғасырдағы технологиялық мүмкіндік, киберәлеует үстемеленген сайын антропогендік ықпал, адам ақыл-ойының көркемдік күш-қуаты, эмоциялық шырайы бәсең тартқан сияқтанады. Кешегі жасампаз адам жады әбден әлсіреген, оның жанартаудай қайнап жатқан миы дайын шешімді, қырнап-жонылған, мұнтаздалған ақпаратты сіңіруге ғана лайық аппаратты көз алдымызға елестетеді. Ал генеалогиялық формация оптимистік романтизмнен қол үзіп, жадағай рационализмге бет түзегелі қашан. Ғалам мен әлеумет реакциясын тек ақпарат арқылы бейнелеу, сезімді, көңіл-күйді символдар арқылы қысқа да нұсқа форматқа икемдеу, біздіңше, әлеуметтік сахнаға жаппай жылтырақтықты, творчестводан ада рухани жадаулық пен сұрықсыз жасандылықты шығарды. Осылайша, шығармашылық процесті, творчестволық үдерісті өтпелі талаптарға бас идірген журналистердің жас буыны тап қазір қиын тақырыптан бойын аулақ салады, анали-

тикамен айналыспайды, материалдың фактілік негізін тексеруге құлықсыз. Соның салдары: жас журналистер қазір дерек растығына жауап беруді ұмыта бастаған, баспасөз жарияланымдарының әлеуметтік резонансы туралы ойлануды басы артық нәрсе деп біледі.

Осы тізбекті реакция әрі қарай жалғаса берсе, фантастардың қиялынан да озық кетер аумалы-төкпелі, қатерлі індет есігімізді айқара ашары сөзсіз.

Қазіргі ұлттық хабар-ошар кеңістігіндегі мүләйім, жуас, қуықтай құбырмен ғана ағар ақпарат легі, әлбетте, қоғамдық сананың бірден-бір көрсеткіші емес. Әлеумет санасын сан түрлі контент, мың түрлі құбылыс қалыптастырады. Сөздің шырайын келтірер, мәтіннің ажарын ашар шығармашылық әдіске осы күні киберсауаттылық, технологиялық ұшқырлық келіп қосылды. Яғни бұрынғы классикалық, дәстүрлі журналистиканың әмбебаптық сипатын инасайдерлік жаңашылдық аша түсті. Әрине, ұшқырлық дегеніміз асығыстық, ұшқалақтық емес. Асығыстықтың, жөн-жосықсыз өрекупдің салдарынан фактіні іріктеп, сұрыптағанда, материалды әдеби өндегенде, журналистер мүлт кетіп жатады, қателікке ұрынады, шикілікке жол беріп алады. Ара-тұра тапсырыспен жазылатын, бұра тартатын материалдар да кездесіп қалады. Бұның арты жауапсыздыққа, азаматтық журналистиканың беделін түсіруге барып ұласады.

Бүгінгі гуманитарлық саладағы ғылыми еңбектердің де бірқатары репродукция дәрежесінде ғана. Жас ізденушілердің бірсыпырасы түпнұсқадан сырт айналады. Сол саладағы белгілі ғалымдардың ізденістеріндегі пікірлерді, сілтемелерді талғаусыз, өзі тапқандай ұсына салады. Демек, о баста кеткен қателік ғылыми шындық ретінде бертінгі ғылыми айналымға түсіп жатады. Бұлар да әлеуметтік желілерге жымысқылана кірген вирус іспеттес.

Осындай жаңа залалды құбылыс жаңа залалсыздандыру тетіктері мен инструментарийлерін туындатары заңды құбылыс. Солардың ішінде біз дата журналистика, версификация мен фактчекинг әдістерін ауызға ала кетуді жөн санап отырмыз. Батыс елдері тәжірибесінде осы салалар бойынша бас қосулар жүйелі өткізіледі. Осы ретте Wall Street Journal, BBC және Reuters редакторларының әлеуметтік желілердегі контентті тексеру жөніндегі жылма-жылғы шеберлік сыныптарын айтсақ та жеткілікті. Осы ретте біз өзімізде һәм шетелде жарық көрген мынадай ғылыми мақалалар мен оқу құралдарын атап айтар едік:

– Фактчекинг журналистика зерттеуінің тренді: Мүмкіндігі мен болашағы (сілтемеде)

– Фактчекинг видео и с помощью видео: поиск источников и свидетельств (сілтемеде)

– Шесть характеристик эпохи дезинформации (сілтемеде)

Барша ғаламның мейірім-шуағы да, адам шошырлық қатыгездігі де осы ақпарат тасқыны хаосында. Бұл ұшан-теңіз мол логистика адамның психикасына зілдей салмақ түсіреді, осының өзі бұл күндері шешімі шиеленген күрделі проблемаға айналып отыр. Осы арада айта кететін бір шарт: журналист пен ақпарат арасында түсіністік, сыйласым болғаны абзал. Мейлі, ол жағымды ақпарат, жайлы дерек болсын, мейлі, ол жағымсыз факті мен жайсыз хабар-ошар болсын.

Сондықтан да болар, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, футурологиялық журналистиканың білгірі К.С. Смайыловтың: «Болашақты нақтырақ ойлайтын, жақынырақ көретін, көз жіберіп, ой жүгіртетін кез келген секілді. Иә, бүгінгі күннің қиындықтары бас көтертпей, бой жаздырмай жатса да алға көз тастап, көкжиекті барлап қойған артық емес. Болашақты ойлаған, болашаққа ұмтылған адам бір қадам болса да шапшаң жүреді», – деп жазатыны [1, 401 б]. Ал филология ғылымдарының докторы, профессор М.К. Барманқұлов «Телевидение: деньги или власть» атты оқу құралында былай деп атап көрсетеді: «Ең керемет саясаткер де, ең қуатты мемлекет те, тіптен менмін деген ұлттың өзі ақпаратсыз түк те емес. Бізге қажет деген оқиғаның барлығы дерлік тек ақпаратта өмір сүрмек. Журналистің ақпаратынсыз мұның барлығы – ештеңе де, ешнәрсе де емес, тек нөлге ғана тең болар еді» [2, с. 45]. Біз бұл арада, «көкжиекті барлау» және «ақпараттың өмір сүруі» деген кілт сөздерге назар аударғымыз келеді. Демек, ақпарат құралдары тек хабар-ошар таратушы ғана емес, ол сонымен қатар болашақтың барлаушысы, ақпараттың шынайы өмір сүру мүмкіндігі.

Көпшілікке ұсынылар ақпараттың растығы мен дәлдігін тексеру су жаңа құбылыс емес – ол журналистика танушыларға жақсы мәлім, алайда бұл сала қазіргідей жеке бағыт, өз алдына кәсіп болып қалыптаспаған еді. Әлемнің көптеген елі жалған ақпарат, фейк пен астарлы насихатқа қарсы күрес ретінде ақпараттық верификацияны пайдаланады. Біз айтар едік, мұндайда әсіресе шетелдік дерек көздерінен, интернеттен алынған мәтіндерге, саяси-экономикалық оқиғаның әліптелуіне сергек, сыни көзбен қараған ләзім.

Сол үшін батыс ақпарат қауымдастығы өнімді пайдаланып отырған фактчекинг және верификация тәсілдеріне жүйелі жүгіну бізге де аса қажет.

Фактчекинг (ағылш. fact checking – деректі тексеру) дегеніміз – бұл журналистік бақылаудың бір бағыты. Басқаша айтқанда, фактілерді тексеру – қолда бар дерек пен өмір шындығы арасындағы айырмашылықты анықтау. Әсіресе кәсіби журналистикадан хабары аздау қаламгерлердің мәліметтерін, оқырмандар материалдарын, бейтаныс сарапшылар мен саяси мәлімдемелерді мұқият тексерген жөн.

Верификация принципі алғаш рет 1929 жылы Вена үйрмесінде (Wissenschaftliche Weltauffassung – Der Wiener Kreis) алға тартылды. Адамзат тіршілігі саласында верификация (лат. verus – ақиқат және facere – жүзеге асыру) ұғымын әрқалай түсіндіруге болады. Мәселен:

Тексеру, дәлелдеу, кейбір теориялық ережелерді, алгоритмдерді, бағдарламалар мен процедураларды тәжірибемен салыстыра айқындау.

Ақырғы өнімнің тиісті эталондық талаптарға сәйкестігін дәлелдеу.

Жалғандықты (жасыруды, бүгіп қалуды, бұрмалауды) анықтау әдісі.

Саясаткерлер аузынан шыққан сөзді жарияламас бұрын тексеріп алу қазір АҚШ масс-медиясының шартына айналып отыр. Саяси қайраткерлердің лебізіне сілтеме жасау немесе дәйектеме ретінде алу үшін алдын ала шағын тексеру жүргізіледі, содан кейін барып оларға «рас» я «жалған» деген белгі соғылады.

Америка Құрама Штаттарында өткен соңғы президент сайлауы кезінде бұл әдістер көрнекілене, бедерлене түсті, әлем елдеріне жедел тарап, біздің ел журналистері мен саясаткерлері арасында кеңінен таныла бастады. Бұл жолы тек термин мен арнайы сала күйінде ғана емес, журналистикадағы жай ғана түсінік ретінде емес, автономиялы бағыт ретінде отау көтергені байқалады.

Ақпараттық верификация атқаратын қызметіне қарай бірнеше түрге бөлінеді: дереккөздің растығын тексеру, насихаттың бетін ашу, фейктерді әшкереп ету, заңдардың дұрыс әрі нақты қолданылуын тексеру, түпнұсқалықты анықтау.

Дереккөздің растығын тексеру – материалдар мен мәлімдемелерде, депутаттық сауалдар мен баяндамаларда, сюжеттер мен деректі фильмдерде келтірілген фактілер шынымен де нақты дереккөздерінен алынған ба, әлде журналист,

саясаткер мәліметті өз ыркына қарай ыңғайлап, бұқараны адастырып отыр ма, немесе өзекті бір ақпарат бұрмаланды ма, бұрмаланбады ма – соларды анықтау.

Мәселен, «Новая газетаның» саяси шолушысы А. Минеев Евроодақтың биылғы жылы 13 қарашада өткен Кеңесі материалдарына сүйене отырып кибершабуылдардың қай тараптан өріс алып отырғанын төмендегідей цифрлармен дәйектейді: «В интервью немецкой газете Handelsblatt премьер-министр Испании Мариано Рахой утверждает, что потоки пропаганды в поддержку независимости Каталонии в социальных сетях следовали по тем же каналам, что в направлении против ЕС дезинформация на другие темы: «Брексит», ультраправый популизм. «Среди испанских учетных записей Twitter в Каталонии было много ложных профилей, более 50% были зарегистрированы в России и 30% в Венесуэле, только 3% оказались реальными», – сказал Рахой» [3].

Және бір мысал. 2017 жылдың 6 қыркүйегінде Мәжіліс депутаты Артур Платоновтың ҚР Премьер-министрі Бақытжан Сағынтаевқа жолдаған депутаттық сауалында Алматыда қатерлі ісікке шалдыққандардың саны 12,9 пайызға артқандығын айтады. Іле-шала, бұл мәліметті еш тексермей-ақ бірнеше ақпарат агенттігі, ірі газет-журналдар, телеарналардан жарыса іліп әкетті. Кейіннен бұл көрсеткіштің тек 2,6 пайызға ғана артқаны мәлім болды [4].

Синтез насихат – бұл көбінесе отаршыл және отар мемлекеттер арасындағы, ақпараттық

қауіпсіздігі мықты және ақпараттық қауіпсіздігі әлсіз мемлекеттер арасындағы ғайталастың көрінісі. Ондай астарлы насихат контенті әлеуетті идеология мен бұқара арасындағы ақпарат алмасу және тарату кезінде жиі ұшырасады. Мұндайда көбінесе алпауыт елдер дамушы елдерге өршелене насихаттық шабуыл жасайды.

Турасына келсек, украиналық stopfake.org порталы ресейлік насихатқа қарсы күрес құралы ретінде ашылған және өзінің материалдарын әлемнің 11 тілінде жариялайды. 2014 жылғы оқиғалар кезінде Ресейдің ақпарат машинасы Украинаны жалған ақпаратпен «бомбалауды» бастағанынан бәріміз де хабардармыз. Содан бері аталмыш сайт мындаған деректердің жалған екенін анықтап, ресей насихатына қарсы күресіп келеді. Осы материал дайындалып жатқан кезде ресейлік «Московский комсомолец» порталында «Украина ДСМ Украина азаматтарының дене мүшелерін сатуға ресми түрде рұқсат етті» деген хабар таратты. Stopfake журналистері болса, бұл ақпараттың шындыққа мүлдем жанаспайтынын әрі оның Украина заңдарына қайшы екенін жедел жазып, беттерін қайтарып тастады [5]. Әйтпесе онсыз да сенімінен күдігі басым ел азаматтарының алпауыт елдің беделді ақпарат құралына сеніп қалуы әбден мүмкін ғой. Тіпті оларды былай қойғанда, BuzzFeed зерттеушілерінің айтуынша, ересек америкалықтардың 75 пайызы фейк материалдарға сеніммен қарайды екен.

Біздің ел де үгіт-насихаттық әдіс-амалдан құр алақан емес. Кейде ақпараттық сюжеттердің өзінен насихаттың лебі есіп тұрады. Бірақ біздегі текетірес әзірге Украина мен Ресейдегідей ағыл-тегіл емес. Әйтсе де болашақта бізге де қарсы насихатпен шебер айналыса алатын журналистер қажеттілігін Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы кедендік кикілжің айқын көрсетіп берді.

Фейктерді әшкере ету дегеніміз – әлеуметтік желілер мен ақпарат таратушы порталдар, газеттер мен телеарналар мәліметтерінің шындықтан алыс жатқандығын жария ету, айтылып, жазылып жатқан оқиғаға сәйкес емес видеоконтенттердің, суреттер, скриндер, аудиожазбалардың сырын ашу. Бұлар көбіне «фейк» контенттер. Ағылшынның fake сөзі жалған дегенді білдіреді.

Мысалы, Мьянмадағы оқиғалар кезінде әлемде сан мыңдаған фейк видео мен фотолар тарады. Біздің бағамдауымызша, олардың басым көпшілігі Мьянмадағы мұсылмандар қырғынына мүлдем қатысы жоқ. Көпшілігі бұрыннан ғаламторда бар немесе ақпарат құралдарында жарияланған материалдар. Айталық, бәріміздің мессенджерлерімізге келген «Буддист мұсылман баланы қинауда» деген видео ел есінде болар. Бәріміз баланы қинап жатқандардың буддист екеніне сеніп те қалдық. Ал бұл контентті Д. Смаков жан-жақты зерттей келе, оның Мьянмаға мүлдем қатысы жоқ екенін, түсірілім 2016 жылдың желтоқсанында болғанын және баланы қинағандардың сотқа тартылғанын анықтап, жариялады [6].

Заң саласына маманданған журналистер жақсы біледі: құқық қорғау органдары өздерінің істеп жатқан әрекеттерін дұрыс екендігін дәлелдеу мақсатында көбінесе көпшілік біле бермейтін баптар мен тармақтарға сілтеме жасайды. Тәжірибесі аз журналистер құқық қорғаушылар аузынан шыққан сөзді дұрыс деп қабылдап, өздерінің материалдарына арқау етеді. Бұл жайт әдетте халықты адастырады, заңдарға сенімсіздік туындатады. Заңдардың нақты әрі дұрыс қолданылуын тексеру арқылы көрсетіліп отырған баптардың бар не жоғы, оның нақты оқиғаға қатысты не қатысы жоқтығы анықталады, бұл Заң мен баптың қолданыс аясы межеленеді.

Мәселен, жақында «Алматы қаласында жеке кәсіпкер ретінде тіркелмеген, пәтерлерін жалға беруші пәтер иелерінің жылжымайтын мүлкі тәркіленетіні» хабарланды. Тіптен Медеу

ауданында рейд те жүргізілді. Бұл жерде құқық қорғаушылар әкімшілік соттың шешіміне жүгініп, осындай шешім қабылдайтындықтарын айтты да, нақты қай заңнамаға сүйенетіндігіне сілтеме жасамады. Деректі зерттей келе бұл әрекеттің өзі заңға қайшы екенін, пәтерлерін жалға берушілер жеке кәсіпкер ретінде тіркелмесе болатынын анықтадық [7]. Демек, осындай сәттерде заңның қолданылуын да бір нақтылап өткен жөн.

Түпнұсқалықты анықтау – қандай да бір медиаөнім немесе ғылыми еңбектің плагиат, плагиат емес екеніне, оның түпнұсқалық немесе көшірме контент екеніне көз жеткізу. Фактчекінгтің бұл түрін жасай алатын журналистер әзірге өте аз. Бұл біздің елде ғана емес, әлемде кенже қалып келе жатыр.

Біздің елімізге фактчекінг журналистік айғақтама (журналистское расследование) жанрымен туыстас пішін ретінде 2016 жылдың қараша айында ғана келді. Осы уақыттан бастап журналистер арасында ақпараттық верификация мен фактчекінг ұғымы қалыптаса бастады. Ал 2017 жылдың мамыр айында Орта Азия мен Қазақстандағы тұңғыш фактчекінгтік ресурсы іске қосылды. Отандық саясаткерлердің аузынан шыққан сөздер мен медиа құралдарының таратқан жалған ақпараттарын, фейк контенттерін, құқық қорғау органдарының Заңдарды дұрыс пайдаланбауын әшкере етумен айналысатын factcheck.kz порталының іске қосылғанына да көп бола қойған жоқ, соған қарамастан ол өзінің тұрақты оқырмандарын қалыптастырып үлгерді.

Ақпараттық верификация – үдерістік құбылыс, сондықтан ол заман талабына сай әлсін-әлсін өзгеріске ұшырап отырады. Кейбір кездері ол қолда бар қару болса, енді бірде елдегі медиа дертіне дәру болуы мүмкін. Ал біздің елдегі ақпараттық верификация қарудан гөрі дәрі болғаны жөн. Онсыз да соңғы жылдары айдарынан сыннан өзге жел еспей келе жатқан ақпарат саласы үшін бұл таптырмас құрал, қайталанбас құбылыс болары анық. Қабылданғалы жатқан БАҚ туралы жаңа заң да осыны меңзейді. Әр редакцияда бір фактчекер маман болып, ақпараттың растығын тексеріп отыруға міндеттеледі. Жалған ақпарат таратушы да, оның бастапқы дереккөзі де жазалану қарастырылған. Неде болса, көш жүре түзеледі. Заманалы таным кеңістігіндегі расшыл журналистика үшін өмір реализмі, дәуір шындығы қымбат. Сол маңызды.

Әдебиеттер

- 1 Смайылов К. Үш томдық шығармалар жинағы. 1 т. – Алматы: Қазығұрт, 2003.
- 2 Барманкулов М.К. Телевидение: деньги или власть. – Алматы: Санат, 1997. – С. 45-140.
- 3 Минеев А. Вредоносная активность // Новая газета. Казахстан, 23 ноября 2017 г.
- 4 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/zhalgan-almatyda-katerli-isikke-shaldykkandar-olimi-129-ga-artkan/>
- 5 <https://www.stopfake.org/fejk-minzdrav-ukrainy-ofitsialno-razreshil-prodavat-ukraintsev-na-organy/>
- 6 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/feik-buddist-musylman-balany-kinauda/>
- 7 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/zhalgan-i-zhk-retinde-tirkelmej-paterdi-zhalga-beru-saldarynan-mulik-tarkilenui-mumkin/>

References

- 1 Smailov K. Collected works in three volumes. 1 v. – Almaty:Kazygurt, 2003
- 2 Barmankulov M.K. Televidenie: dengi ili vlast. – Almaty: Sanat, 1997.
- 3 Mineev A. Vredonosnaya aktivnost // Novaya gazeta. Kazakhstan, November 23. 2017.
- 4 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/zhalgan-almatyda-katerli-isikke-shaldykkandar-olimi-129-ga-artkan/>
- 5 <https://www.stopfake.org/fejk-minzdrav-ukrainy-ofitsialno-razreshil-prodavav-ukraintsev-na-organy/>
- 6 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/feik-buddist-musylman-balany-kinauda/>
- 7 <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet/zhalgan-i-zhk-retinde-tirkelmej-paterdi-zhalga-beru-saldarynan-mulik-tarkilenui-mumkin/>